

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 321.7

ЦІННІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОНЯТТЯ «ДЕМОКРАТІЯ» ЯК ІДЕЙНО-СВІТОГЛЯДНОЇ ОСНОВИ В КОНТЕКСТІ ТВОРЕННЯ МІЖКУЛЬТУРНОГО ПОЛІТИЧНОГО ДІАЛОГУ

Тетяна Андрущенко

*Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,
Інститут соціології, психології та соціальних комунікацій,
кафедра політико-психологічних проблем суспільних розвитку
вул. Пирогова, 9, 02000, м. Київ, Україна*

Розглянуто комплекс характеристик демократії як засобу поширення гуманістичних цінностей у масштабах світу. Простежено «цивілізаційний» характер її ідейно-сутнісного змісту, насамперед, у світлі протиставлення офіційних інститутів та неформальних практик, нормативних означень: свобода, право на усвідомлений вибір особистістю життєвих пріоритетів, плюралізм можливостей реалізації індивідуальної гідності. Обґрунтовано, в який спосіб демократія зможе слугувати практично-перетворювальною підставою для творення простору конструктивного політичного діалогу.

Ключові слова: демократія, гуманістичні цінності, цивілізаційний розкол, загальнолюдська світоглядна ідентичність.

Подолання ціннісного розколу цивілізації є головним завданням людства ХХІ століття. Доки не буде ліквідовано останній арсенал зброї масового ураження, будь-який розкол загрожує вибухом світового штибу, що, поза всяким сумнівом, призведе до самознищення людства як такого.

Центром і основною ланкою уникнення цієї перспективи є демократія, утвердження якої у всесвітньому масштабі продовжує прогресивний поступ останніх десятиріч. Адже тільки єдина система політичних координат здатна гармонійно поєднати світ ціннісної самоідентифікації людини та державно-владного режиму, в якому вона існує. У сучасному глобальному світі на зміну класичним ідеологіям приходять цивілізаційні світогляди – ціннісні системи, притаманні найбільшим із можливих соціальних спільнот – цивілізаціям як найвищим культурним спільнотам людей і найширшому рівню культурної ідентифікації [1, с. 47]. Отже, самоідентифікація громадян відбувається вже не за ознаками підтримки тієї чи іншої політичної доктрини, а за ознаками більш високого ціннісного порядку [2].

Саме на ґрунті демократичних цінностей стає можливим подолання цивілізаційного розколу сучасного світу. На думку відомих вітчизняних дослідників М. Михальченка та Ю. Шайгородського, цей розкол зумовлений не якимись «одвічними» рисами ворожості певних цивілізацій, а конкретними відмінностями різних систем цінностей, які (поряд з іншими критеріями – соціально-економічними, релігійними, расовими, ідеологічними) перебувають в основі визначення цих цивілізацій. Нині, коли світ став єдиною глобальною цивілізацією, будь-який народ, будь-яка країна є її складовою частиною. Може йтися лише про відмінність між загально визначеними ознаками цивілізованості й окремим проявом існування частини людської цивілізації, який цілком

не підпадає під ці загально визначені ознаки [3, с. 21]. З'ясування ціннісних відмінностей, усвідомлення того, що вони не є антагоністичними, пошук спільних ідеалів і норм мають сприяти подоланню ціннісного розколу сучасної цивілізації.

Подальший розвиток демократії має бути як «кількісним», так і «якісним» – демократія має не тільки поширюватися у різних країнах на рівні зовнішнього запозичення певних інститутів, але й долати притаманні їй внутрішні суперечності, оновлюючи свою систему цінностей. Можна стверджувати, що розвиток демократії значною мірою відображає загальний розвиток людства на засадах, викристалізованих історією. З давніх часів, коли тільки розпочали виникати демократичні інститути, і до сьогодення демократія засвідчила свій величезний потенціал щодо вдосконалення політичної системи, соціальних відносин, духовного світу людини.

Що ж таке демократія і в чому прихована її конструктивна роль стосовно подолання ціннісного розколу цивілізації? Зупинимось на цьому більш детально. Основну увагу присвятимо історичному розвитку поняття «демократія».

Розуміння категорії «демократія» в її широко відомому етимологічному змісті досі спричиняє безліч наукових дискусій. Адже абсолютне народовладдя, засноване на певній системі цінностей, свободі, рівності, суверенітеті народу, правах людини, видається дещо перебільшеною та далекою від реальності перспективою цивілізаційного розвитку. Не випадково вітчизняні політологи зазначають, що переклад поняття «демократія» не завжди сприяє розумінню її суті, а іноді навіть заважає йому [17, с. 22].

Поняття демократії викликало велику цікавість мислителів різних епох. Вже в античному світі, коли в Афінах склалася система рабовласницької демократії, філософи приділили серйозну увагу цьому феномену. Зокрема, Платон характеризував демократію як систему, що виникає, коли бідні верстви знищують та виганяють за межі країни частину своїх противників, а інших зрівнюють у громадянських правах, заміщуючи державні посади з решти населення [4, с. 151]. Отже, саме рівність постає головною характеристикою демократії. Однак при цьому, на думку Платона, за умов демократії через поширення численних суперечностей, через панування хибних думок, які характеризують владу натовпу, відбувається втрата моральних орієнтирів, а це призводить до занепаду демократичного ладу і встановлення протилежної системи – тиранії.

Аристотель вважав демократію виявом переваги бідних у сфері влади. Різновиди демократії він визначав залежно від критеріїв наділення різних верств населення громадянськими правами і їх участі у політичному житті – від рівної участі багатих та бідних у здійсненні верховної влади до її остаточного переходу в руки демосу, коли вирішальну роль відіграють демагоги, а роль магістратур зводиться нанівець. Серед усіх різновидів демократії Аристотель схвалює лише помірковану цензову демократію, що ґрунтується на примиренні багатих та бідних і пануванні закону [4, с. 201–202]. Прагнучи уникнути крайнощів демократії, мислитель водночас залучає її елементи до своєї моделі ідеальної держави – політії, що являє «середню» форму державного ладу, за якої в усіх сферах (в ідейному житті, майновому стані, політичній владі) домінує «середній», поміркований елемент.

Платон і Аристотель можуть бути визначені як фундатори народно-делегатської версії демократії. Вона трактує демократію як форму державного управління, за якої владою володіють усі громадяни. Демократія у цьому варіанті забезпечує безпосередню владу народу за будь-яким питанням державного життя і на всіх рівнях [5, с. 7].

Принципово нове тлумачення демократичних цінностей на теренах Західної Європи виникає у Новий час. У цю епоху під впливом Реформації в Європі, буржу-

азних революцій у Нідерландах, Англії, Франції складається народно-представницька модель демократії, принципи якої викладені у працях Ф. Бекона, Ж. Бодена, Дж. Лільберна, Дж. Локка, Т. Гоббса, Ш. Монтеск'є. Ця версія розглядає як безпосередні, так і представницькі форми народовладдя. Населення країни доручає здійснювати політичну владу інституту посередників, які обираються ними й утворюють парламент. Різниця двох моделей демократії полягає в обґрунтуванні системи представництва народу, мети демократичного правління (загальний інтерес / індивідуальний інтерес) і механізму виявлення народної волі [5, с. 7].

Епоха Нового часу історично демонструє більшу індивідуальну свободу основної маси населення за умов зменшення впливу античної традиції бачення людини частинкою ієрархії Космосу. Дихотомія державної й економічної влади (державних і пануючих господарських практик) породжує в добу Нового часу феномен державного управління, яке здійснюється на демократичних засадах [6, с. 10].

Стратегією розвитку новоєвропейських держав стали економічні практики, а не збереження жорсткої соціальної ієрархії. Демократична трансформація державного управління в епоху Нового часу полягала у подоланні жорсткої політичної та економічної стратифікації. Соціальну репрезентацію державного управління здійснювали вже не представники дворянства чи духовенства, які очолювали політичну еліту за часів Середньовіччя та Відродження, а члени третього стану – буржуазії, яка виступила від імені усього народу [7]. Її потреба легітимізувати свій статус у правовому вимірі створила інститут громадянського суспільства як засіб боротьби за поєднання економічної та політичної свободи. Буржуазно-демократичні революції були покликані знищити всі прошарки, корпорації, цехи, привілеї, інші інститути, які порушують принцип рівності підданих перед державою [8, с. 24]. Сфера державного управління мала бути не лише секуляризована, а й закріплена у новому соціальному статусі – системі демократії, яка становила основу всієї західної цивілізації Нового часу.

Впровадження ціннісних обґрунтувань і теоретичних здобутків демократії у практику державного управління в Західній Європі та Північній Америці розпочинається у XVIII ст. Воно було пов'язане з проголошенням Декларації незалежності, Біллія про права та Конституції США, Конституції та Декларації прав людини і громадянина у Франції. Декларація незалежності на державному рівні проголосила ключові принципи сучасної демократії: всі люди створені рівними, вони мають певні невід'ємні права, до яких належать право на життя, свободу, прагнення до щастя. Цей документ містив також тезу про свободу совісті як природне право людини [9, с. 18].

Один з авторів Декларації незалежності США Т. Джефферсон прагнув утвердити в американському стилі управління ідеальне «царство розуму», пов'язуючи його з утвердженням демократично-ліберальних цінностей. За Т. Джефферсоном, прогрес лібералізму викликає сподівання, що розум людини з часом повернеться до свободи. Походження нерівності серед людей Т. Джефферсон пояснював тим, що закони власності взяли гору над природними правами людей. Він наголошував, що закони можуть і мають змінюватися відповідно до людських потреб та потреб часу, але правова свобода не виключає й не може замінити моральну [7].

Інший американський політичний діяч Дж. Медісон висловлював думку: те, якою стає людина, перш за все залежить від суспільства. Тому люди мають самі обирати форму правління та умови спільного життя. Для цього треба забезпечити їм політичну рівність і повагу до прав кожного, враховуючи права меншин. Ці принципи мають становити основу державного управління й бути законодавчо закріпленими.

Умови для цього створює саме демократія. Республіканська форма правління є засобом забезпечення демократичних принципів на противагу монархії чи аристократії. Дві останніх форми правління, на думку Дж. Медісона, становлять серйозну небезпеку для республіканізму. Важелем, що підтримував би стабільність республіканського ладу та унеможлиблював переродження його в тиранію чи анархію, є система «стримувань і противаг», яку забезпечує поділ влади [10, с. 82–87].

Масштабні демократичні трансформації суспільної практики на рубежі XVIII – XIX ст. вимагали більш глибокого теоретичного осмислення. Зокрема, французький дослідник А. де Токвіль, досліджуючи американські демократичні інститути, визначив низку концептуальних положень щодо демократії як ідеології і політичного ладу. Він убачає першооснову життя в демократичних суспільствах у здатності людей утворювати різноманітні громадські об'єднання. Характерними рисами демократії як політичної системи, на думку А. де Токвіля, є централізація суспільної влади, її «всюдисущність», всемогутність, уніфікований характер законів цієї влади [19, с. 380].

Важливим здобутком демократичних суспільств А. де Токвіль визначає також вдосконалення стосунків між людьми в напрямі «пом'якшення», поглиблення взаєморозуміння. Він вважає, що демократія не створює міцного взаємозв'язку між людьми, але полегшує їх повсякденні взаємини. На думку дослідника, в епоху рівності, коли всі люди «приблизно однаково думають і відчувають», кожна людина здатна миттєво оцінити відчуття всіх інших: для цього їй необхідно лише поглянути вглиб самої себе. Одна й та сама людина сповнюється найгуманніших відчуттів щодо подібних собі, коли вони займають рівне з нею становище в суспільстві, але втрачає співчуття до їх турбот, якщо ця рівність зникає. Тому А. де Токвіль вважає, що пом'якшення суспільного характеру варто більше пояснювати саме рівністю, ніж загальною цивілізованістю і обізнаністю людей [19, с. 411].

Коли кожна нація має свої особливі переконання, вірування, закони і звичаї, вона вважає себе наче єдиним повноправним представником всього людства загалом. Якщо між народами, налаштованими таким чином, відбувається війна, вона не уникне проявів жорстокості й варварства, свідчення чому знаходимо в історії людства з найдавніших часів. Мірою того, як народи зближуються, уподібнюючись один одному, вони стають все більш здатними на відчуття взаємного співчуття, а їхні уявлення про права народів – більш гуманними. На думку А. де Токвіля, войовничість духу демократичного народу зменшується через комплексну дію таких причин: зростання кількості свідомих прихильників миру; збільшення чисельності власників, які прагнуть зберегти своє майно від винищення у процесі бойових дій; пом'якшення вдачі і добросердя, породжувана рівністю здатність співчувати; переважання в характері людей раціоналізму над буйних пристрастями, що викликаються бойовими діями [19, с. 467]. Ця характеристика демократії як засобу поширення гуманістичних цінностей у всьому світі не втратила актуальності і нині.

У новітню епоху демократія зазнала низки важких випробувань, пов'язаних із посиленням авторитарних і тоталітарних режимів у різних регіонах світу. Найстрашнішим серед них стало поширення фашизму та нацизму у 20–30-х рр. XX ст., внаслідок чого було не лише зруйновано демократичні інститути в Німеччині, Італії та деяких інших європейських країнах, але й поставлено під загрозу саме існування людської цивілізації. Тільки об'єднання держав із різним політичним ладом для спільної боротьби у Другій світовій війні зробило можливим розгром антидемократичних сил. Рішення Нюрнберзького процесу закріпили цю перемогу, ви-

значивши злочинну, антигуманну сутність фашистського та нацистського режимів. Це стало важливою запорукою демократизації світу.

Поряд із процесом демократизації у ХХ ст. відбувалося і подальше теоретичне осмислення феномена демократії. Зокрема, відомий американський політолог Р. Даль визначає демократичну державу («поліархію») як систему, що дає своїм громадянам змогу користуватися порівняно високим ступенем колективного контролю над урядовими рішеннями, здійснюваним або безпосередньо в процесі зборів громадян, або побічно через вибраних ними представників, або іншими засобами. На думку дослідника, сучасні демократичні держави сформовані трьома фундаментальними змінами, а четверта зміна перебуває у стадії розвитку. Першою серед цих змін був перехід від міста-держави до нації-держави, або до країни. Другою трансформацією стало гігантське розширення демократичними урядами масштабів програм і політик, які вони реалізовували. Третьою подією стало величезне зростання кількості країн і громадян, що живуть в умовах демократичного правління. Четверта зміна полягає в тому, що демократичні уряди дедалі більшою мірою залучаються до недемократичних міжнародних систем [12].

Р. Даль розглядає головні соціокультурні умови розвитку і підтримання демократії: політичну культуру, модерне динамічне плюралістичне суспільство. Стрижнем демократії у Р. Далья постає політична культура, яка спирається на визнання людьми демократичних цінностей. Вчений вбачає важливе досягнення демократії в її здатності розвивати моральну відповідальність громадян і захищати їх інтереси [13, с. 13]. Ця риса демократії, яка не залежить від расових чи етнічних характеристик певної спільноти, а має загальнолюдський характер, виступає важливою умовою зближення цивілізацій і подолання ціннісного розколу між ними.

Інший американський учений Й. Шумпетер визначає демократію як форму правління, інституціональний устрій для ухвалення політичних рішень, завдяки якому індивіди одержують змогу впливати на владу, використовуючи як інструмент суперництво політичних сил у перегонах за голосами громадян [14, с. 378]. Це визначення впливає з емпіричних досліджень реальних форм демократичної держави.

Представник прагматизму Дж. Дьюї, розглядаючи психологічні аспекти існування демократії, ставить риторичне запитання: «Чи можна зберегти політичну свободу без свободи культури?» [15, с. 41]. Функцію доведення стратегій управління до культурних засад суспільства, на його думку, має виконувати саме демократична держава.

Узагальнюючи характеристику демократії, необхідно з'ясувати різницю в наявних правознавчих та політологічних підходах до визначення цього поняття. Для правознавця демократія – це, перш за все, принципи законності, закріплені в міжнародно-правових актах, конституціях, законах, які визначають верховенство закону, розподіл влади, права і свободи особи. Для політологів це, насамперед, реальна практика здійснення демократичних принципів і норм, владні відносини, особливості політичної системи, політичного режиму, поведінки громадян [18, с. 22].

Погодимося з думкою О. Бабкіної, що демократія є створений тривалим перебігом розвитку цивілізації спосіб та умова діалогу, компромісного узгодження, взаємного обмеження суперечливих та конфліктних інтересів, посягань і переконань різних суб'єктів соціального процесу. Це спосіб організації політичних та інших суспільних відносин та діяльності людей, що забезпечують інтеграцію суспільства на основі загальних інтересів, які виражають нормальну та оптимальну активність усіх його суб'єктів. Демократія – це одна із суспільно-політичних, морально-правових і

культурних цінностей, оскільки виражає права людини та єдність загальнолюдських, класових, інтернаціональних, та національних інтересів у політичному житті. Вона охоплює всі досягнення людства – не тільки культурні явища людського духу, але й матеріальне життя, економіку, соціальну сферу. Більшість політологів справедливо зазначає, що демократія є синонімом свободи [17, с. 9].

Таким чином, демократія належить до найбільш значущих надбань людства. Демократичні ідеї і принципи, що втілюються у різних типах демократії, стають політичною цінністю, на збереження якої орієнтовані освіта, культура, ідеологія.

Незважаючи на відсутність єдиної для всіх аксіологічної системи, у світовому демократичному політичному просторі все ж діють цінності загальнолюдського характеру, тобто світоглядні ідеали, моральні норми, які відображають досвід усієї земної цивілізації, є спільними для всіх людей незалежно від їх національної, релігійної, політичної приналежності. Саме від людини залежить, чи стануть вони орієнтиром для творення конструктивного міжкультурного діалогу сучасному і наступним поколінням мешканців планети.

Список використаної літератури

1. Алексеев І. Процеси централізації та децентралізації в теоретичному дискурсі. Політичний менеджмент. 2008. № 2. С. 156–160.
2. Алексеев І.В. Національні держави в умовах глобалізації світу (політичні і правові аспекти): монографія. К.–Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект – Поліграф», 2006. 360 с.
3. Андреева О. Цивілізаційний підхід як інструмент політичного пізнання. Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. К.: Український центр політичного менеджменту, 2008. Спецвипуск: Політичні технології. С. 140–148.
4. Андриєнко О.В. Постдемократія як відповідь на світоглядну кризу сучасності. Наука. Релігія. Суспільство. 2009. № 3. С. 96–100.
5. Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу. К.: ТОВ «Атлант ЮЕМСі», 2005. 498 с.
6. Андрущенко В.П. Основні тенденції розвитку вищої освіти України на рубежі століть (Спроба прогностичного аналізу). Вища освіта України. 2001. № 1. С. 11–17.
7. Андрущенко В.П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю.
8. 2-ге видання, допов. К.: Знання України, 2008. 819 с.
9. Андрущенко В.П. Філософія освіти в Україні: стан проблеми та перспективи розвитку / В.П. Андрущенко, В.С. Лутай. Наукові записки Академії наук Вищої школи України. 2004. Вип. 6. С. 59–72.
10. Андрущенко Т.В. Зближення цивілізацій в епоху глобалізації: можливості реальні і абстрактні. Гілея. 2009. № 27. С. 314–321.
11. Анилионис Г.П. Глобальный мир: единый и разделенный. Эволюция теорий глобализации / Г.П. Анилионис, Н.А. Зотова. М.: Международные отношения, 2005. 676 с.
12. Аннан К. Доклад Генерального секретаря о работе Организации Объединенных Наций. Генеральная Ассамблея. Официальные отчеты. 57-я сессия. Дополнение № 1. URL: www.un.org/russian/document/sgreport/a-61-1/a-61-1.doc
13. Антонюк Р.І. Яким є український народ? Гуманітарні науки. 2007. № 2 (14). С. 180–191.
14. Аппатов В.П. Новое политическое мышление и современные международные отношения: анализ современной политологии: монография. Одесса: Астра-Принт, 1991. 278 с.

15. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / пер. з англ. К.: Дух і літера, 2002. 539 с.
16. Афонін Е. Исторична місія сучасного авторитаризму / Е. Афонін, А. Мартинов. Політичний менеджмент. 2006. № 6. С. 52–62.
17. Ашин Г. Толерантность и элита. Власть. 2002. № 5. С. 17–25.
18. Бабкіна О.В. Політико-правова культура демократичного типу: проблеми формування. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2011. Вип. 5. С. 5–10.
19. Брегеда А.Ю. Основы политологии: навчальний посібник. 2-ге вид., перероб. і доп. К.: КНЕУ, 2000. 312 с.
20. Токвиль А. де. Демократия в Америке: пер. с франц. М.: Весь Мир, 2000. 560 с.

**AXIOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE NOTION “DEMOCRACY”
AS THE COMMON IDEAL-OUTLOOK’S BASIC FOR CONSTRUCTING
OF THE INTERCULTURAL POLITICAL DIALOGUE**

Tetyana Andrushchenko

*National Pedagogical Dragomanov University,
Institute of Sociology, Psychology, and Public Communications,
Department of the Social Development’s Political-Psychological Issues
Pyrogova str., 9, 01601, Kyiv, Ukraine*

The complex of characteristics of democracy as a tool of expanding of the humanistic values in the world scale is scrutinized. “Civilizational” matter of its ideal-ontological content, especially, in the light of juxtaposing the official institutions and informal practices, normative markers was put on the trail: freedom, a right for the conscious choice of personal vital priorities, pluralism of opportunities to realize individual’s dignity. The way of how democracy could provide the practical-transformative ground for creating of the constructive political dialogue is theorized properly.

Key words: democracy, humanistic values, civilizational cleavage, common human’s outlook identity.